

University of Groningen

Zich bekeren en wisselen van kerkgenootschap in Nederland

Need, Ariana; Graaf, Nan Dirk de

Published in:
Mens & Maatschappij

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2005

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Need, A., & Graaf, N. D. D. (2005). Zich bekeren en wisselen van kerkgenootschap in Nederland. *Mens & Maatschappij*, 80(4), 288.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Zich bekeren en wisselen van kerkgenootschap in Nederland

Ariana Need en Nan Dirk de Graaf¹

Summary

Conversion and switching between religious denominations in the Netherlands

In this article, we examine why people in the Netherlands switch between religious denominations or become a convert. To do so, we use 21 representative surveys held between 1966 and 2003. We derive hypotheses from the integration theory, modernization theory (secularisation theory) and the supply side theory (version of rational choice theory). Becoming a convert or religious switching are rare phenomena in the Netherlands: 4.5 percent of the population switches between denominations and 2.6 percent becomes a convert. In line with secularisation theory, people who are raised non-religious almost always stay non-religious while people who were raised in a certain denomination are more likely to leave the church or to switch denominations. Also in line with this theory is the finding that over time, less people convert to religion and more and more people leave the church of their parents. In line with the social capital hypotheses, we find that Protestants more often switch between denominations than Catholics. More specifically, orthodox Protestants switch more often than liberal Protestants. Of all factors that influence religious mobility, the denomination of the spouse is most important: people in a religiously mixed marriage switch significantly more often than people in a religiously homogeneous marriage. Switching and converting are almost all towards the denomination of the spouse.

1. Inleiding

De laatste decennia is er in de Nederlandse godsdienstsociologie veel aandacht voor het proces van kerkverlating (Need & De Graaf, 1994; Te Grotenhuis, 1999; De Graaf, Need & Ultee, 2000). Er is echter vrijwel geen empirische studie voorhanden die specifiek ingaat op mensen die gedurende hun leven van kerkgenootschap wisselen of zich bekeren. De belangrijkste reden dat dit onderzoek in Nederland vrijwel niet voorkomt, is dat wisselen van kerkgenootschap een zeldzaam verschijnsel is; hooguit vijf procent van de Nederlanders die religieus worden opgevoed, wisselt tijdens het leven van kerkgenootschap (Schepens, 1991; Need, 1997). Een nog kleinere categorie dan mensen die wisselen van kerkgenootschap wordt

gevormd door zogenaamde bekeerlingen. Met dit laatste bedoelen we – in tegenstelling tot alledaags taalgebruik – mensen die lid worden van een kerkgenootschap terwijl ze buitenkerkelijk zijn opgevoed. Mensen die overstappen van het ene naar het andere kerkgenootschap worden als wisselaars beschouwd. Hoewel het percentage bekeerlingen nog kleiner is dan het percentage dat wisselt van kerkgenootschap, zijn de aantallen, zoals we zullen aantonen, behoorlijk groot. In andere landen is de religieuze mobiliteit veel hoger, onderzoek in Noord-Ierland uitgevoerd in het begin van de jaren negentig liet zien dat 11 procent van de kerkleden ten minste één maal in het leven van kerkgenootschap gewisseld was (Breen & Hayes, 1997), in Groot-Brittannië was dit percentage ruim drie keer zo groot (37,4% volgens Hayes, 1996). Ook de Verenigde Staten kent een groot aantal wisselaars, 33 procent in 1988 (Loveland, 2003).

Door het geringe aantal mensen dat in Nederland van kerkgenootschap wisselt, is deze categorie veelal te klein om er met enquêteonderzoek substantieel onderzoek naar te doen. Het negeren van een categorie van vijf procent van de mensen die religieus zijn opgevoed impliceert echter wel het niet bestuderen van een substantieel grote groep mensen. We hebben het namelijk over een groep van ongeveer 650.000 mensen. De omvang van deze categorie maakt het interessant om systematisch onderzoek te doen naar wisselen van kerkgenootschap. Om dit fenomeen, ondanks de kleine percentages, toch te kunnen bestuderen, kiezen we voor de strategie om zoveel mogelijk databestanden te verzamelen. In deze bijdrage gebruiken we 21 representatieve enquêtes die tussen 1966 en 2003 zijn gehouden. Al deze enquêtes bevatten informatie over de eigen denominatie waarin de respondent is opgevoed. Een bijkomend voordeel van het op deze wijze ‘stapelen’ van enquêtes is dat we tevens trends kunnen bestuderen.

Een belangrijk theoretisch argument om zich bekeren en wisselen van kerkgenootschap in Nederland te bestuderen, is dat dit een extra mogelijkheid biedt om bestaande theorieën strenger te toetsen. Tot nu toe heeft het meeste theoretisch-empirische onderzoek in de Nederlandse godsdienstsociologie zich geconcentreerd op het verlaten van het kerkgenootschap waarin men is grootgebracht. Hierbij zijn diverse theorieën getoetst, waaronder de integratietheorie, de moderniseringstheorie (seculariseringstheorie) en de aanbodtheorie (een versie van de rationale-keuzetheorie) (zie Need & De Graaf, 1994; 1996; Te Grotenhuis, 1999; De Graaf, Need & Ultee, 2000). Van deze theorieën kunnen echter ook hypothesen worden afgeleid over het wisselen van kerkgenootschap. Door deze hypothesen te toetsen voor het wisselen van kerkgenootschap, zijn we in staat om de genoemde theorieën beter te evalueren. Wat betreft de bekeerlingen zullen we aparte hypothesen afleiden.

In deze studie maken we gebruik van het stapelen van cross-sectionele surveys van verschillende origine. In het verleden is vooruitgang geboekt door kerkverlating te bestuderen aan de hand van levensloopdata (Need & De Graaf, 1994; Hak, 1995). Met levensloopdata kan rekening worden gehouden met de sequentie van gebeurtenissen en daarmee wordt de causaliteit van gebeurtenissen beter in kaart gebracht. Het stapelen van diverse cross-sectionele bestanden heeft als nadeel dat we niet beschikken over dergelijke levensloopdata. Desondanks zijn we van mening dat het voordeel van het beschikken over voldoende gevallen van wisselen van kerkgenootschap en zich bekeren opweegt tegen het nadeel van het niet beschikken over levensloopgegevens.

2. Theorie en hypothesen

Allereerst formuleren we hypothesen over verschillen tussen denominaties in het wisselen van kerkgenootschap. Gezien de relatief weinig Nederlandse studies zullen we voornamelijk gebruikmaken van buitenlandse studies. Hierin worden over het algemeen drie groepen van factoren onderscheiden, denominatie-, religieuze socialisatie- en sociaal-demografische factoren (Hayes, 1996). We beargumenteren dat deze drie groepen van verklaringen kunnen worden ingedeeld onder de rationele-keuzetheorie, de integratietheorie en moderniseringstheorie. Het is beter om voorspellingen af te leiden van theorieën dan van factoren.

2.1 *Denominatieve verschillen*

Een belangrijke publicatie in de Amerikaanse literatuur over wisselen van kerkgenootschap is Stark en Glock (1968). Stark, die later bekend werd als de meest fervente voorvechter van de rationele-keuzetheorie van religie (Stark & Bainbridge, 1987) heeft als basisaanname dat mensen ook op godsdienstig terrein een rationele afweging maken van kosten en baten. Mensen kiezen ervoor om zich bij die kerk aan te sluiten die voor hen de meeste baten oplevert. Wanneer het gaat om wisselen, zo redeneren Stark en Glock (1968), zijn mensen die van kerkgenootschap wisselen, geneigd om van een theologische conservatieve naar een theologisch meer liberale denominatie te gaan. De reden hiervoor zou niet gelegen zijn in de geloofsinhoud van de verschillende denominaties, maar in de hogere status die liberalere denominaties hebben. Het is immers rationeel om bij een kerkgenootschap te willen horen met een hogere status. Onze *liberale-richtinghypothese*, die valt onder de rationele-keuzetheorie, luidt daarom *dat er vooral wisselingen plaats zullen vinden van conservatieve naar liberale kerken* (H1).

De oorspronkelijke hypothese van Stark en Glock (1968) is veelvuldig bekritiseerd in de vooral Amerikaanse literatuur. Een belangrijk kritiekpunt was dat Stark en Glock slechts aandacht hadden voor de status van kerken, en zich niet bekommerden om de religieuze boodschap van kerken. Een hogere status is wellicht een begeerde opbrengst van een kerk, maar status kunnen mensen ook buiten de kerken om verwerven. Kelley (1988) ging wél op de geloofsinhoud in en stelde dat strengere, ofwel de meer conservatieve kerken, beter aan de behoefte aan zingeving van mensen tegemoetkomen. Daarom zouden strenge kerken groeien terwijl liberale kerken leden verliezen. Iannaccone (1994) breidde deze verklaring uit, hij stelt dat strenge kerken met grotere waarschijnlijkheid groeien omdat hun leden meer 'opbrengsten' zouden verkrijgen van hun lidmaatschap. Deze hogere opbrengsten komen tot stand doordat het niveau van betrokkenheid en de kerkelijke participatie van de leden van strengere kerken hoger is. We kunnen hiermee de *conservatieve-richtinghypothese* afleiden dat er *vooral wisselingen plaats zullen vinden van liberale naar conservatieve kerken* (H2).

2.2 Religieuze socialisatie

Andere theoretici stellen dat het niet zozeer status of de geloofsinhoud is die maakt dat mensen van de ene naar de andere denominatie wisselen. De socialisatie in een bepaald geloof zou een heel belangrijke determinant zijn van wisselingen van kerkgenootschap (Sullins, 1993; Hadaway & Marler, 1993). Ook vanuit een rationele-keuzeperspectief wordt een verband tussen religieuze socialisatie en wisselingen van kerkgenootschap verwacht (Iannaccone, 1997). Het argument hier is dat mensen tijdens hun jeugd, wanneer ze religieuze rituelen van hun denominatie bijwonen en leren over de geloofsinhoud van hun geloof, religieus kapitaal opbouwen. We kunnen dan de hypothese opstellen dat mensen niet snel geneigd zijn om van denominatie te wisselen; maar als ze dat doen, dat ze dan wisselen naar een denominatie met vergelijkbare religieuze praktijken. Katholieken hebben eigenlijk nauwelijks alternatieven, terwijl voor protestanten het wisselen veel gemakkelijker is omdat de religieuze praktijken van protestanten meer met elkaar verwant zijn dan met de katholieke kerk. De *religieus-kapitaalhypothese* die hieruit afgeleid kan worden luidt dat *katholieken minder zullen wisselen van denominatie dan protestanten* (H3). Ten aanzien van kerkverlating kunnen we dan afleiden dat katholieken eerder de kerk de rug zullen toekeren dan protestanten, omdat ze wat religieus kapitaal betreft minder keus hebben dan protestanten.

2.3 Religieus gemengde huwelijken

Een andere veelgenoemde determinant van wisselen van kerkgenootschap is de denominatie van de partner. Vanuit een rationele-keuzeperspectief stelt Iannaccone (1990) dat het voorstellen met eenzelfde denominatie makkelijker is om religieus kapitaal te produceren. Wisselen van kerkgenootschap in een exogaam huwelijk is dan een logische stap. Hadaway en Marler (1993) stellen dat wisselen van kerkgenootschap in religieus gemengde huwelijken een harmonisatie van de relatie tot gevolg heeft (zie ook Musick & Wilson, 1995). Aansluitend bij deze literatuur stellen we de *partnerhypothese* op: *mensen met een partner van een andere denominatie wisselen vaker van denominatie dan mensen met een partner van dezelfde denominatie* (H5). Deze hypothese is eerder toegepast op kerkverlating door te voorspellen dat iemand die een religieus heterogaam huwelijk heeft eerder de kerk zal verlaten dan iemand die een religieus homogaam huwelijk heeft. Eerder onderzoek naar kerkverlating ondersteunt deze voorspelling (Need & De Graaf, 1994; 1996; Te Grotenhuis, 1998; De Graaf, Need & Ultee, 2000).

2.4 Zich bekeren

In het begin van dit artikel gaven we aan dat er in de buitenlandse literatuur veel bekend is over wisselen van kerkgenootschap. Dit geldt niet voor zich bekeren. Eigenlijk is dat logisch, gezien het grote aantal kerkleden dat bijvoorbeeld de Verenigde Staten kent. Wanneer bijna iedereen kerklid is, zal zich bekeren een zeldzaam fenomeen zijn.

Om uitspraken te doen over welke mensen zich vaker zullen bekeren, maken we gebruik van de eerdere hypothese dat religieus homogene huwelijken een kleinere kans hebben om de kerk te verlaten. Doorredenerend kunnen we de *bekeringshypothese (H6)* afleiden dat indien men een kerkelijke partner heeft men een grotere kans heeft om zich te bekeren.

2.5 Trends

Vanuit de seculariseringstheorie verwachten we dat jongere cohorten meer de kerk verlaten en zich minder bekeren dan oudere cohorten. Stark en Iannaccone (1994) zijn van mening dat de seculariseringstheorie niet opgaat en zij verwachten in elk geval geen daling in het aantal kerkleden. Hypothesen over het wisselen van kerkgenootschap liggen minder voor de hand. In een moderne liberale en geïndividualiseerde samenleving lijkt het wisselen van religie meer geëigend dan in een meer traditionele samenleving. In moderne samenlevingen is men immers minder gezagsgetrouw en kiest men op meer terreinen zelf de groepen waar men bij wil behoren. Daarmee wordt de *trendhypothese* dat jongere cohorten meer de kerk verlaten, zich minder bekeren en meer wisselen dan oudere cohorten (H7).

In de analyses nemen we ook geslacht en opleiding op. Volgens Miller en Stark (2002) zijn vrouwen religieuzer dan mannen. De reden die Miller en Stark (2002) geven voor man-vrouwverschillen is gelegen in verschillen in hun persoonlijkheid. Mannen zijn grotere 'risiconemers', terwijl vrouwen minder risico's nemen in hun leven. Dit persoonlijkheidskenmerk kan niet alleen verklaren waarom mannen vaker crimineel zijn (Gottfredson & Hirschi, 1990), maar ook waarom vrouwen vaker religieus zijn dan mannen. Door niet te geloven riskeert men immers de eeuwigdurende hel! Naast de bereidheid om risico's te nemen wordt ook gewezen op andere persoonlijkheidskenmerken die maken dat vrouwen religieuzer zijn dan mannen. Vrouwen zijn over het algemeen socialer, gevoeliger, vriendelijker, meer betrokken bij anderen, welzijn en verantwoordelijker dan mannen (Argyle, 2000). Bovendien zijn zij vaker angstig dan mannen (Need & De Jong, 2002). Al deze kenmerken worden volgens Argyle (2000) in verband gebracht met een grotere mate van religiositeit. We nemen aan dat mensen die religieuzer zijn ook kritischer zullen zijn over het kerkgenootschap waartoe men behoort, en als dat hen niet zint eerder zullen overstappen op zoek naar een kerkgenootschap waar men zich wel bij thuis voelt. De *seksenhypothese* luidt daarom dat vrouwen meer wisselen en zich meer bekeren dan mannen (H8).

In overeenstemming met voorgaand onderzoek verwachten we dat hoger opgeleiden meer de kerk zullen verlaten dan lager opgeleiden. De Graaf, Need en Ultee (2000) veronderstellen dat dit komt doordat hoogopgeleiden een meer mechanistisch wereldbeeld hebben, kritischer denken en meer liberale opvattingen hebben. Indien dat het geval is, dan verwachten we dat hoger opgeleiden zich minder bekeren (*opleidingshypothese, H9*). Over wisselen formuleren we geen opleidingshypothese.

3. Data en operationalisering

In dit artikel maken we gebruik van 22 surveys die gehouden zijn tussen 1966 en 2003. Een belangrijk criterium om een enquête al dan niet te selecteren betrof de manier waarop er naar kerklidmaatschap is gevraagd. Dit kan worden gedaan met de zogenoemde eentrapsvraagstelling of met de tweetrapsvraagstelling.

De eentrapsvraagstelling werd gebruikt bij de volkstellingen (behalve bij die van 1930 en 1947) en wordt nog altijd gebruikt bij het onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek, bijvoorbeeld in de periodieke leefsituatieonderzoeken. De formulering bij een eentrapsvraagstelling luidt: 'Tot welke kerk, godsdienstige of levensbeschouwelijke groepering rekent u zich hoofdzakelijk?' Het meeste andere onderzoek gebruikt een tweetrapsvraagstelling, die bestaat uit variaties op: 'Beschouwt u zichzelf als behorend tot een kerkgenootschap? Indien ja: welk kerkgenootschap is dat?' Binnen de tweetrapsvraagstelling is nog een onderscheid te maken naar studies waarin de twee vragen los van elkaar worden gesteld (de 'echte' tweetrapsvraagstelling) en studies waarin de twee vragen direct achter elkaar worden gesteld (ook wel de anderhalfttrapsvraagstelling genoemd).

Het is gebleken dat het nogal wat uitmaakt op welke wijze er naar het kerklidmaatschap wordt gevraagd. In de jaren negentig van de vorige eeuw leverde de eentrapsvraagstelling 40 procent buitenkerkelijken op en de tweetraps 60 procent. In het bijzonder de nominale leden zijn gevoelig voor de manier waarop de vraag wordt gesteld (Becker, 2003).

In dit artikel is ervoor gekozen om gebruik te maken van de tweetrapsvraag, die zo veel mogelijk op dezelfde manier is gesteld. Daarom is gezocht naar landelijke surveys, die op meerdere tijdstippen zijn gehouden. In deze surveys moest niet alleen informatie zijn opgenomen over de eigen religie op het moment van interview, maar ook over de religie waarin men is opgevoed dan wel de religie van de ouders.² Vier surveys kwamen daarmee in aanmerking: God in Nederland (GIN), Nederlands Kiezersonderzoek (NKO), Sociaal culturele ontwikkelingen in Nederland (SOCON) en de Familie-enquête Nederlandse Bevolking (FNB). In tabel 1 staan alle surveys en het aantal respondenten vermeld. Ook is weergegeven of het een 'echte' tweetrapsvraag betrof of een anderhalfttrapsvraag en op welke manier er naar de religie vroeger en denominatie van de partner is gevraagd.

In tabel 1 is te zien dat er voor de periode tussen 1966 en 2003 in totaal 35.246 respondenten zijn in 22 surveys. De overige variabelen in onze analyse zijn geslacht, opleiding, geboortjaar, het al dan niet hebben van een partner en van een kerkelijk gemengd huwelijk. Voor opleiding hebben we hercoderingen moeten toepassen om variabelen vergelijkbaar te maken tussen de surveys. Opleiding is opgedeeld in drie categorieën: (1) primair onderwijs (lager onderwijs), (2) secundair onderwijs, (3) tertiair onderwijs (HBO, WO).

Als het om wisselen tussen kerkgenootschappen gaat, maakt het nogal wat uit in hoeveel categorieën iemands kerkgenootschap gemeten wordt. Logischerwijs vinden we meer wisselingen wanneer we een nauwkeuriger onderscheid maken tussen denominaties. Vanwege de vergelijkbaarheid van de verschillende surveys moeten we echter een grove indeling maken en zijn we ons bewust van het feit dat we de meer subtiele wisselingen weglaten en daarmee onze

Tabel 1: Gebruikte databestanden

Bestand	Jaar	N	Gemengd huwelijk	Vraagstelling religie	Vraagstelling religie vroeger
GIN	1966	1.887	Ontbreekt	Tweetraps	Grootgebracht
GIN	1976	1.220	Ontbreekt	Tweetraps	Grootgebracht
GIN	1996	1.313	Denominatie partner en respondent nu	Tweetraps	Grootgebracht
NKO	1971	2.495	Ontbreekt	Anderhalftraps	Opgegroeid in
NKO	1972	1.526	Ontbreekt	Anderhalftraps	Opgegroeid in
NKO	1977	1.856	Ontbreekt	Anderhalftraps	Opgegroeid in
NKO	1981	2.305	Ontbreekt	Anderhalftraps	Opgegroeid in
NKO	1982	1.541	Ontbreekt	Anderhalftraps	Opgegroeid in
NKO	1986	1.630	Ontbreekt	Anderhalftraps	Opgegroeid in
NKO	1989	1.754	Ontbreekt	Anderhalftraps	Opgegroeid in
NKO	1994	1.812	Ontbreekt	Anderhalftraps	Opgegroeid in
NKO	1998	2.101	Denominatie partner en respondent nu	Anderhalftraps	Opgegroeid in
NKO	2002	1.908	Denominatie partner en respondent nu	Anderhalftraps	Opgegroeid in
NKO	2003	1.271	Ontbreekt	Anderhalftraps	Opgegroeid in
SOCON	1979	1.007	Denominatie partner en respondent nu	Tweetraps	Lidmaatschap ouders
SOCON	1990	2.384	Denominatie partner en respondent nu	Tweetraps	Lidmaatschap ouders
SOCON	1995	2.019	Denominatie partner en respondent nu	Tweetraps	Lidmaatschap vader, als die van moeder ontbreekt
SOCON	2000	1.008	Denominatie partner en respondent nu	Tweetraps	Lidmaatschap vader, als die van moeder ontbreekt
FNB	1992	1.000	Denominatie partner en respondent nu	Anderhalftraps	Lidmaatschap vader, als die van moeder ontbreekt
FNB	1998	1.142	Denominatie partner en respondent nu	Anderhalftraps	Lidmaatschap vader, als die van moeder ontbreekt
FNB	2000	850	Denominatie partner en respondent nu	Anderhalftraps	Lidmaatschap vader, als die van moeder ontbreekt
FNB	2003	1217	Denominatie partner en respondent nu	Anderhalftraps	Lidmaatschap vader, als die van moeder ontbreekt
Totaal		35.246			

hypothese niet optimaal toetsen. Het onderscheid dat we hanteren betreft geen denominatie, katholiek, Nederlands-hervormd, gereformeerd en overig.³ De categorie 'overig' omvat ongeveer vier procent van de bevolking en is zeer divers. Zo vallen moslims onder de categorie overig, maar bijvoorbeeld ook joden en jehova's getuigen en anglicanen.

4. Hoeveel wisselingen en bekingen en naar welke denominatie?

In tabel 2 is voor de onderzoeken tussen 1966 en 2003 de religie van de respondent tijdens het interview afgezet tegen diens religie tijdens de opvoeding. Wat het eerste in het oog springt, zijn de hoge percentages op de diagonaal. Van degenen die niet religieus zijn opgevoed blijft 89 procent niet religieus; dit is het hoogste percentage op de diagonaal. Van de 11 procent die zich bekeert gaat het merendeel naar de Nederlands-hervormde kerk en het kleinste deel wordt gereformeerd. De stabiliteit is het laagst onder mensen met een andere denominatie (47%) en Nederlands-hervormden (54%). Een groot aantal mensen (38%) gaat over van Nederlands-hervormd naar geen denominatie en 40 procent van de categorie anders naar geen denominatie. Deze bevindingen passen in het beeld van een seculariserende samenleving.⁴

Tabel 2: *Kerkgenootschap tijdens jeugd en kerkgenootschap tijdens onderzoek; onderzoeken tussen 1966 en 2003 (rijpercentages)*

		Religie tijdens onderzoek					N
		Geen	Katholiek	Ned.- hervormd	Gerefor- meerd	Anders	
Religie vroeger	Geen	88,6	2,7	5,5	0,9	2,3	7.914
	Katholiek	29,7	68,4	0,6	0,2	1,0	14.206
	Ned.-hervormd	37,9	1,5	54,4	2,8	3,3	7.473
	Gereformeerd	23,2	0,9	8,9	63,1	3,9	3.807
	Anders	40,1	1,7	7,0	4,5	46,7	1.499
N		15.553	10.099	5.033	2.787	1.427	34.899

Van de katholieken blijft 68 procent katholiek en van de gereformeerden blijft 63 procent gereformeerd. Vrijwel al degenen die de katholieke kerk verlaten, hebben geen denominatie, terwijl van de gereformeerden nog een redelijk deel (9%) overgaat naar de Nederlands-hervormde kerk. Deze resultaten impliceren dat de liberale-richtinghypothese meer ondersteund wordt dan de conservatieve-richtinghypothese. Als er al wordt gewisseld van kerk, dan is dat vooral van streng (gereformeerd) naar minder streng (Nederlands-hervormd). Deze resultaten geven ook steun aan de religieus-kapitaalhypothese. Immers, er zijn meer wisselingen binnen de protestantse kerken dan tussen protestantse en de katholieke kerk.

Tabel 3 laat zien dat van alle mensen 2,6 procent de overgang maakt van onkerkelijk naar kerkelijk (beking) en dat 4,5 procent wisselt van denominatie. Dit laatste komt overeen met eerdere resultaten (Schepens, 1991; Need, 1997). Tevens zien we dat 68 procent van de populatie intragenerationeel stabiel kerkelijk of stabiel onkerkelijk blijft en dat 25 procent de kerk verlaat.

Tabel 3: Patronen van religieuze mobiliteit; onderzoeken tussen 1966-2003

	Percentage	N
Stabiel kerklidmaatschap	68,4	23.888
Kerkverlating	24,5	8.545
Bekering	2,6	906
Wisselen van kerkgenootschap	4,5	1.560
Totaal	100,0	34.899

5. Multivariate analyse

Om onze religieus-kapitaalhypothese (H3), religieuze-socialisatiehypothese (H4) en de partnerhypothese (H5) formeel te toetsen passen we multinomiale logistische regressieanalyse toe op de relatieve kansverhouding (odds) om de kerk te verlaten en om te wisselen van denominatie ten opzichte van niet te veranderen. Degenen die niet religieus zijn opgevoed zijn weggelaten uit de analyse van wisselen en kerkverlaten: zij komen immers niet in aanmerking om van denominatie te wisselen of de kerk te verlaten. De relatieve kansverhouding op bekering voor deze categorie wordt apart geanalyseerd.

In tabel 4 zijn de parameterschattingen opgenomen van 4 modellen. In het eerste model is alleen de religieuze opvoeding opgenomen. De parameterschattingen impliceren dat Nederlands-hervormden en gereformeerden duidelijk meer wisselen dan katholieken. Gereformeerden hebben bijna acht keer ($e^{2,06}$) zoveel kans als katholieken om te wisselen en Nederlands-hervormden hebben een meer dan vijf keer ($e^{1,63}$) zo grote kans als katholieken om te wisselen van denominatie vergeleken met de kans op stabiel kerklid blijven. Deze uitkomsten ondersteunen eenduidig de religieus-kapitaalhypothese. In overeenstemming met eerder onderzoek verlaten gereformeerden het minst de kerk (Need & De Graaf, 1994; 1996).

In het tweede model van tabel 3 voegen we ook opleiding, geboortejaar en sekse toe aan het model. Zoals verwacht blijken vrouwen vaker te wisselen dan mannen en hoogopgeleiden wisselen ook vaker dan laagopgeleiden. Tevens blijkt dat kerkverlaten en wisselen onder de jongere cohorten meer voorkomt. We weten echter niet of we dit aan cohort-effecten moeten toeschrijven of aan levensloopeffecten, omdat we hiervoor geen aparte indicatoren hebben opgenomen.⁵ Het toevoegen van deze variabelen laat de verschillen tussen de denominaties vrijwel onveranderd.

In het derde model voegen we het hebben van een partner en of deze partner een andere religie heeft dan de respondent vroeger had, aan model 2 toe. Mensen zonder partner wisselen vaker van kerkgenootschap dan mensen waarvan de partner dezelfde religie heeft als de respondent vroeger. Indien de partner een andere religie heeft dan de respondent vroeger, dan is de kansverhouding zelfs 69 keer zo groot ($e^{4,23}$) om te wisselen in plaats van bij de huidige denominatie te blijven dan wanneer men een partner heeft die dezelfde religie heeft. De partnerhypothese wordt dus ondubbelzinnig gesteund.

Tabel 4: *Analyse van kerkverlaten en wisselen van kerkgenootschap – vergeleken met stabiel kerklid blijven in Nederland, 1966-2003 (ongestandaardiseerde effect, standaardfouten tussen haakjes); selectie van mensen die in een bepaalde religie zijn grootgebracht*

	Model 1		Model 2		Model 3	
	Kerkverlaten	Wisselen	Kerkverlaten	Wisselen	Kerkverlaten	Wisselen
	versus Stabiel	versus Stabiel	versus Stabiel	versus Stabiel	versus Stabiel	versus Stabiel
Constante	-0,83 (0,02)	-3,59 (0,06)	-1,97 (0,05)	-4,09 (0,10)	-2,69 (0,11)	-5,13 (0,25)
Religieuze opvoeding						
Katholiek (ref.)	-	-	-	-	-	-
Nederlands-hervormd	0,47 (0,03)***	1,63 (0,08)***	0,63 (0,03)***	1,70 (0,08)***	0,14 (0,06)*	1,19 (0,12)***
Gereformeerd	-0,17 (0,04)***	2,06 (0,08)***	-0,17 (0,05)***	2,07 (0,08)***	-0,54 (0,08)**	1,73 (0,12)***
Anders	0,68 (0,06)***	2,33 (0,10)***	0,67 (0,06)***	2,32 (0,11)***	-0,15 (0,11)	1,57 (0,16)***
Geslacht						
Man (ref.)	-	-	-	-	-	-
Vrouw	-	-	-0,21 (0,03)***	0,12 (0,06)*	-0,44 (0,05)***	-0,08 (0,09)
Opleiding						
Primair (ref.)	-	-	-	-	-	-
Secondair	-	-	0,00 (0,04)	0,02 (0,07)	0,03 (0,07)	-0,05 (0,11)
Tertiair	-	-	0,44 (0,05)***	0,37 (0,09)***	0,16 (0,08)*	0,02 (0,13)
Geboortejaar	-	-	0,03 (0,00)***	0,01 (0,00)***	0,01 (0,00)***	-0,01 (0,00)***
Gemengd huwelijk						
Geen partner	-	-	-	-	2,30 (0,07)***	2,47 (0,21)***
Partner nu andere religie dan resp. vroeger	-	-	-	-	3,66 (0,07)***	4,23 (0,19)***
Partner nu zelfde religie als respondent vroeger (ref.)	-	-	-	-	-	-
LR Chi kwadraat (df)	1407 (6)		2707 (14)		5888 (18)	
N	26.985		24.552		11.594	

* = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$; *** = $p < 0,001$

In ons vierde model is het teken van het cohort-effect voor de odds op wisselen van denominatie negatief geworden. Indien we controleren voor gemengde huwelijken, die over de tijd toenemen, dan blijken jongere cohorten juist minder te wisselen. Dit betekent dat onze trendhypothesen niet wordt ondersteund.

In tabel 5 staan de resultaten voor zich bekeren versus het onkerkelijk blijven. Het eerste model leert ons dat vrouwen zich meer bekeren en dat hoger opgeleiden zich minder bekeren. In het tweede model wordt geboortejaar en informatie over een gemengd huwelijk toegevoegd. Jonge cohorten bekeren zich minder dan oudere cohorten. Uitgaande van de cohortinterpretatie, lijken de resultaten de trendhypothesen wat betreft zich bekeren niet te ondersteunen.

Mensen zonder partner bekeren zich met een grotere waarschijnlijkheid dan mensen met partner die onkerkelijk is. Ook blijkt dat als de partner tot een kerkgenootschap behoort, men-

Tabel 5: Analyse van zich bekeren – vergeleken met stabiel buitenkerkelijk blijven in Nederland, 1966-2003 (ongestandaardiseerde effect, standaardfouten tussen haakjes); selectie van mensen die niet in een bepaalde religie zijn grootgebracht

	Model 1 Zich bekeren versus Stabiel buitenkerkelijk		Model 2 Zich bekeren versus Stabiel buitenkerkelijk	
Constante	-1,97	(0,08)	-2,43	(0,27)
Geslacht				
Man (ref.)	-		-	
Vrouw	0,29	(0,07) ***	0,83	(0,13) ***
Opleiding				
Primair (ref.)	-		-	
Secondair	-0,22	(0,09) ***	-0,26	(0,16)
Tertiair	-0,59	(0,11) ***	-0,58	(0,19) ***
Geboortejaar			-0,03	(0,00) ***
Gemengd huwelijk				
Geen partner			1,21	(0,19) ***
Partner religieus			3,22	(0,17) ***
Partner buitenkerkelijk (ref.)			-	
LR Chi kwadraat (df)	46	(3)	580	(6)
N	7617		3695	

sen een grotere kans hebben om te wisselen dan mensen met een partner die onkerkelijk is. Dit ondersteunt de bekeringshypothese.

6. Partnereffecten nader bekeken

In de analyses in tabel 4 en 5 bleek dat de partner-hypothesen telkens werden bevestigd. Echter, in deze analyses werd alleen aangegeven of de partner tot een andere denominatie behoort dan de respondent vroeger deed. Of de wisselingen en bekeringen van de respondenten ook werkelijk naar dezelfde denominatie als die van de partner gaan, is niet bekeken. Dit is echter wel het idee achter de partnerhypothese: wisselen of zich bekeren zou voor een harmonisatie van het huwelijk zorgen (Hadaway & Marler, 1993; Musick & Wilson, 1995). In deze paragraaf willen we inzicht geven in de richting van wisselingen. Tabel 6 tot en met 9 geven het kerkgenootschap van de respondenten vroeger en nu weer, voor mensen met partners die respectievelijk buitenkerkelijk, Nederlands-hervormd, katholiek of gereformeerd zijn.

Tabel 6 laat zien dat mensen met een buitenkerkelijke partner zich bijna niet bekeren, en dat ze ook weinig wisselen van kerkgenootschap. In tabel 2 zagen we dat het overheersende

Tabel 6: *Kerkgenootschap vroeger en kerkgenootschap nu, 1966-2003, voor mensen met een buitenkerkelijke partner (rijpercentages)*

		Religie tijdens onderzoek					N
		Geen	Katholiek	Ned.-hervormd	Gereformeed	Anders	
religie vroeger	Geen	97,4	1,2	0,8	0,1	0,5	2069
	Katholiek	81,3	17,9	0,5	0,0	0,4	1920
	Ned.-hervormd	81,9	0,3	16,0	0,3	1,5	1053
	Gereformeed	75,7	0,9	3,5	18,0	1,9	423
	Anders	79,2	0,9	1,8	0,9	17,3	226
	N	4937	376	214	83	81	5691

Tabel 7: *Kerkgenootschap vroeger en kerkgenootschap nu, 1966-2003, voor mensen met een Nederlands hervormde partner (rijpercentages)*

		Religie tijdens onderzoek					N
		Geen	Katholiek	Ned.-hervormd	Gereformeed	Anders	
religie vroeger	Geen	60,5	0,5	37,9	0,5	0,5	195
	Katholiek	27,7	52,0	17,9	0,0	2,3	173
	Ned.-hervormd	8,5	0,1	90,0	0,4	1,1	828
	Gereformeed	9,7	0,0	74,0	16,2	0,0	154
	Anders	25,6	0,0	62,8	0,0	11,6	43
	N	262	92	991	29	19	1393

patroon stabiliteit is: de rijpercentages zijn het hoogst voor de cellen op de diagonaal. Dit patroon van stabiliteit gaat niet op voor mensen met een buitenkerkelijke partner, met uitzondering voor de mensen die vroeger zelf buitenkerkelijk waren. Onder kerkleden met een buitenkerkelijke partner is het overheersende patroon niet stabiliteit, maar kerkverlating.

Mensen met een katholieke partner, die zelf niet katholiek zijn opgevoed, wisselen in geringe mate naar de katholieke kerk (tabel 8). Kerkverlating is in dit geval een aantrekkelijker optie. Dit is iets wat we op grond van de religieus-kapitaalhypothese zouden verwachten.

Wanneer de partner tot de Nederlands-hervormde kerk of de gereformeerde kerk behoort, zien we bekeringen of wisselingen in de richting van die kerken, en in mindere mate kerkverlating dan onder mensen met een katholieke partner. Gereformeerden met een Nederlands-hervormde partner worden vaker Nederlands-hervormd dan dat ze gereformeed blijven (tabel 7) terwijl Nederlands-hervormden met een gereformeerde partner vaker wisselen naar de gereformeerde kerk (tabel 9). Hiervoor hebben we twee verklaringen. Ten eerste betreft de denominatie van de partner in bijna alle enquêtes de door de respondent gerapporteerde denom-

Tabel 8: *Kerkgenootschap vroeger en kerkgenootschap nu, 1966-2003, voor mensen met een katholieke partner (rijpercentages)*

		Religie tijdens onderzoek					N
		Geen	Katholiek	Ned.- hervormd	Gere- formeerd	Anders	
religie vroeger	Geen	73,7	22,7	2,4	0,0	1,2	255
	Katholiek	9,1	90,6	0,2	0,0	0,1	2811
	Ned.-hervormd	42,6	17,0	39,4	0,5	0,5	188
	Gereformeerd	39,6	22,6	0,0	34,0	3,8	53
	Anders	42,9	28,6	7,1	3,6	17,9	28
	N	557	2656	87	20	15	3335

Tabel 9: *Kerkgenootschap vroeger en kerkgenootschap nu, 1966-2003, voor mensen met een gereformeerde partner (rijpercentages)*

		Religie tijdens onderzoek					N
		Geen	Katholiek	Ned.- hervormd	Gere- formeerd	Anders	
religie vroeger	Geen	54,9	0,0	3,7	39,0	2,4	82
	Katholiek	12,5	56,3	4,7	26,6	0,0	64
	Ned.-hervormd	17,0	0,0	15,2	67,0	0,9	112
	Gereformeerd	1,7	0,0	0,7	96,9	0,7	588
	Anders	8,8	0,0	0,0	82,4	8,8	34
	N	85	36	27	722	10	880

inatie.⁶ Hier kunnen vertekeningen optreden, waarbij de respondent geneigd is aan te geven dat de partner tot dezelfde denominatie behoort als de respondent nu doet. Een tweede mogelijke vertekening doet zich voor omdat in de meeste enquêtes van de partner alleen de denominatie op het moment van interview bekend is.⁷ Eventueel wisselen of zich bekeren van de partner wordt dan niet bekend.

Om te kijken in welke mate deze mogelijke vertekeningen zich daadwerkelijk voordoen, hebben we tabel 6 tot en met 9 gemaakt voor respondenten uit de familie-enquêtes Nederlandse bevolking. In de familie-enquêtes is de partnerinformatie afkomstig van de partner zelf, en is van de partner niet alleen de huidige denominatie bekend, maar ook de denominatie van de partner vroeger. Hoewel de aantallen in sommige gevallen erg klein worden, zien we de bevinding dat gereformeerden met een Nederlands-hervormde partner vaker Nederlands-hervormd worden dan dat zij gereformeerd blijven en dat Nederlands-hervormden met een gereformeerde partner vaker wisselen naar de gereformeerde kerk niet terug. Zowel gezamenlijk wisselen als rapportagevertekeningen komen dus voor.

7. Conclusies

Dit artikel over zich bekeren en wisselen in Nederland levert een bijdrage aan de discussie over het voorkomen van een proces van secularisering in Nederland. Over het al of niet bestaan van dit seculariseringsproces woedt zowel internationaal als in Nederland een felle discussie die ook in *Mens en Maatschappij* is gevoerd. In 1994 publiceerde het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) een studie met de titel *Secularisatie in Nederland, 1966-1991* (Becker & Vink, 1994). Daarin werd vastgesteld dat het kerklidmaatschap en de kerkgang van individuen in de periode tussen 1966 en 1991 sterk was afgenomen. In het meinummer van *Mens en Maatschappij* van 1994 verscheen een drietal bijdragen waarin dit rapport besproken werd (Dekker, 1994; Van Tillo, 1994; Widens, 1994). De hypothese die de meeste critici formuleerden luidde dat het christelijke denken en de kerkelijke deelname op grote schaal vervangen zouden zijn door een alternatieve levensbeschouwing.

In de publicatie *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland* (Becker, De Hart & Mens, 1997) proberen de auteurs van het SCP aan deze kritiek tegemoet te komen. Echter, wat betreft de belangstelling voor alternatieve bewegingen stelt het SCP vast dat Nederlanders wel geïnteresseerd zijn in deze bewegingen, maar dat deze belangstelling niet vertaald wordt in lidmaatschap van deze bewegingen, of in gedrag dat afgestemd is op paraculturele denkbeelden. Ook deze SCP-studie liet zien dat er in Nederland sprake is van een seculariseringsproces.

Beide SCP-rapporten maken – net als veel andere onderzoekers – gebruik van enquêtegegevens van individuen waarbij respondenten informatie geven over hun kerklidmaatschap op het moment van interview. Door het samenvoegen van enquêtes die op verschillende tijdstippen zijn gehouden, kan inzicht verkregen worden in veranderingen over de tijd. Veranderingen *binnen* individuen blijven dan echter onderbelicht. In deze bijdrage is gekeken naar veranderingen in het kerklidmaatschap van individuen. Al eerder verschenen in dit tijdschrift studies over kerkverlating van individuen (Need & De Graaf, 1994; De Graaf, Need & Ultee, 2000); in deze bijdrage zijn bekeringen en wisselingen onderzocht.

Voorzover ons bekend is in Nederland zich bekeren of wisselen van kerkgenootschap nog nooit systematisch onderzocht. In de door ons onderzochte representatieve populatie van 18 jaar en ouder blijkt 4,5 procent te hebben gewisseld van kerkgenootschap en 2,6 procent zich te hebben bekeerd. De categorie die onkerkelijk is opgevoed vertoont de grootste stabiliteit en blijft onkerkelijk. Dit is het meest overtuigende bewijs van de onomkeerbaarheid van het seculariseringsproces in Nederland in de twintigste eeuw.

Mensen die kerkelijk zijn opgevoed vertoonden aanzienlijk minder stabiliteit. Dit past in het beeld van een seculariserend Nederland (Becker & Vink, 1994; Becker & De Wit, 2000; Need & De Graaf, 1994; Need, 1997; De Graaf, Need & Ultee, 2000). De bevindingen dat bekeringen steeds minder voorkomen en het verlaten van de kerk juist meer, ondersteunen deze conclusie ook.

Welke mensen bekeren zich en welke mensen wisselen van denominatie? Om deze vragen te beantwoorden konden we vruchtbaar gebruikmaken van afleidingen van de modernise-

ringstheorie, rationele-keuzetheorie en de integratietheorie. Onze resultaten laten zien dat hoger opgeleiden zich minder bekeren dan laagopgeleiden. Een belangrijke beweegreden voor zich bekeren blijkt het hebben van een religieuze partner te zijn.

In overeenstemming met de religieus-kapitaalhypothese wisselen protestanten vaker dan katholieken. Meer specifiek wisselen gereformeerden vaker dan hervormden en dit is in overeenstemming met de liberale-richtinghypothese. Tevens blijkt ook hier de partnerhypothese van belang: mensen in een gemengd huwelijk wisselen aanzienlijk vaker dan mensen in een homogeen huwelijk. Het blijkt dat wisselingen vrijwel allemaal gaan in de richting van de denominatie van de partner.

We kunnen nu concluderen dat behalve het onderzoek naar ontkerkelijkheid ook dit onderzoek naar zich bekeren en wisselen van kerkgenootschap ondubbelzinnig laat zien dat er in Nederland binnen christelijke kerkgenootschappen op meerdere fronten sprake is van een seculariseringsproces. Kritiek dat de vraag naar religie nog even groot is als vroeger (Stark & Iannaccone, 1994) en dat er geen sprake is van secularisering aan de vraagkant wordt zelfs niet ondersteund als we ook de niet kerkelijk geïnstitutionaliseerde vormen van geloof erbij betrekken. De Graaf en Te Grotenhuis (2003; 2005) laten namelijk zien dat voor Nederland niet alleen het geloof in god maar ook het geloof in een hogere werkelijkheid vanaf 1979 afgenomen is in de tijd.

De strategie van dit onderzoek was om zoveel mogelijk gevallen te verzamelen van mensen die wisselen of zich bekeren. Daartoe was het noodzakelijk zoveel mogelijk databestanden te verzamelen. Een nadeel van deze strategie is dat we weinig vergelijkbare onafhankelijke variabelen tot onze beschikking hebben. Een ander nadeel is dat de vraagstellingen tussen de enquêtes verschillen. Daarom konden de theoretische begrippen niet optimaal geoperationaliseerd worden. Desondanks hebben we geen aanleiding te veronderstellen dat het samengestelde bestand een verkeerd beeld zou geven van het aantal bekeringen en het aantal wisselingen van denominatie. De vergelijkbaarheid met eerdere resultaten lijkt dit te ondersteunen (Schepens, 1991). In de toekomst zou gestreefd moeten worden om meer vergelijkbare data te verzamelen waarin eveneens meer bekend is over de levensloop.

Noten

1. Ariana Need en Nan Dirk de Graaf zijn verbonden aan het ICS en de sectie sociologie van de Radboud Universiteit (RU). Correspondentieadres: Ariana Need, Radboud Universiteit Sectie Sociologie, Postbus 9104, 6500 HE Nijmegen.
2. Indien mensen aangeven nu niet meer aangesloten te zijn bij een kerk en wel religieus te zijn opgevoed, dan spreken we in het vervolg van zowel 'kerkverlating' als 'geen denominatie hebben'. Andersom spreken we van bekering.
3. Indien mensen aangeven nu niet meer aangesloten te zijn bij een kerk en wel religieus te zijn opgevoed, dan spreken we in het vervolg van zowel 'kerkverlating' als 'geen denominatie hebben'. Andersom spreken we van bekering.
4. Dit is een onderschatting van de mate waarin mensen over hun leven van kerkgenootschap wisselen, omdat veel mensen ten tijde van het onderzoek nog jong zijn en dus alle gelegenheid voor een wisseling hebben.
5. Eerder onderzoek waarin wel goed een onderscheid gemaakt wordt tussen cohort- en levensloopeffecten, suggereert dat de verschillen in kerkverlating vooral zijn toe te schrijven aan cohort-effecten

- (Need & de Graaf 1994; De Graaf, Need en Ultee 2000; De Graaf & Te Grotenhuis 2003).
6. Met uitzondering van de familie-enquêtes
7. Nederlandse bevolking 1992, 1998, 2000 en 2003.
Met uitzondering van de familie-enquêtes.

Literatuur

- Argyle, M. (2000). *Psychology and religion: an introduction*. London: Routledge.
- Becker, J.W. (2003). *De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes. 40 of 60% buitenkerkelijken?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Becker, J.W. & Vink, R. (1994). *Secularisatie in Nederland, 1966-1991*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Becker, J.W. & Wit, J.S.D. de (2000). *Secularisatie in de jaren negentig. Kerklidmaatschap, veranderingen in opvattingen en een prognose*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breen, R. & Hayes, B.C. (1997). Religious Mobility and Party Support in Northern Ireland. *European Sociological Review*, 13, 225-239.
- Dekker, G. (1994). Secularisatie in Nederland, 1996-1991. (2): over welke godsdienst gaat het? *Mens & Maatschappij*, 69, 193-197.
- Gottfredson, M.R. & Hirschi, T. (1990). *A General Theory of Crime*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Graaf, N.D. de & Need, A., & Ultee, W. (2000). Levensloop en kerkverlating: een nieuwe en overkoepelende verklaring voor enkele empirische regelmatigheden. *Mens & Maatschappij*, 75, 229-257.
- Graaf, N.D. de & Grotenhuis, M. te (2003). Secularisering in Nederland tussen 1979 en 2000: van kerklidmaatschap naar geloof in een hogere werkelijkheid? In C. Hermans (red.), *Is er nog godsdienst in 2050?* (pp. 46-63). Budel: Damon.
- Graaf, N.D. de & Grotenhuis, M. te (2005). Afnemend geloof in God en toenemend geloof in een hogere werkelijkheid. Verklaringen van trends tussen 1979 en 2000. *Mens & Maatschappij*, 80, 143-158.
- Grotenhuis, M. te (1998). *Ontkerkelijking: Oorzaken en gevolgen*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, sectie sociologie.
- Hadaway, C.K. & Marler, P.L. (1993). All in the Family: Religious Mobility in America. *Review of Religious Research*, 35, 97-116.
- Hayes, B.C. (1996). Gender Differences in Religious Mobility in Great Britain. *British Journal of Sociology*, 47, 643-656.
- Iannaccone, L.R. (1994). Why Strict Churches Are Strong. *American Journal of Sociology*, 99, 1180-1211.
- Iannaccone, L.R. (1997). Rational Choice: Framework for the Scientific Study of Religion. In L. A. Young (ed.), *Rational Choice Theory and Religion* (pp. 25-44). New York: Routledge.
- Iannaccone, L.R. (1990). Religious Practice: A Human Capital Approach. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29, 297-314.

- Kelley, D.M. (1988). *Why conservative churches are growing: a study in sociology of religion*. Macon: Mercer University Press.
- Loveland, M.T. (2003). Religious Switching: Preference Development, Maintenance, and Change. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 42, 147-157.
- Miller, A.S. & Stark, R. (2002). Gender and religiousness: Can socialization explanations be saved? *American Journal of Sociology*, 107, 1399-1423.
- Musick, M. & Wilson, J. (1995). Religious Switching for Marriage Reasons. *Sociology of Religion*, 56, 257-270.
- Need, A. (1997). *The Kindred Vote: Individual and family effects of social class and religion on electoral change in the Netherlands, 1956-1994*. Nijmegen: Nijmegen University.
- Need, A. & Graaf, N. D. de (1994). 'Losing My Religion': een dynamische benadering. *Mens & Maatschappij*, 69, 242-263.
- Need, A. & Graaf, N.D. de (1996). 'Losing My Religion': A Dynamic Analysis of Leaving the Church in the Netherlands. *European Sociological Review*, 12, 87-99.
- Need, A. & Jong, U. de (2002). Persoonlijkheidskenmerken en seksespecifieke inkomensverwachtingen in het hoger onderwijs. *Sociale Wetenschappen*, 45, 53-69.
- Schepens, T. (1991). *Kerk in Nederland: een landelijk onderzoek naar kerkbetrokkenheid en kerkverlating*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Stark, R. & Bainbridge, W.R. (1987). *A Theory of Religion*. New York: Peter Lang.
- Stark, R. & Glock, C.Y. (1968). *American piety the nature of religious commitment*. Berkeley: University of California Press.
- Stark, R. & Iannaccone, L.R. (1994). A Supply-Side Reinterpretation of the 'Secularization' of Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33, 230-252.
- Sullins, D.P. (1993). Switching close to home: Volatility or coherence in Protestant affiliation patterns? *Social Forces*, 72, 399-419.
- Tillo, G.P.P. van (1994). Secularisatie in Nederland, 1996-1991. (1): christelijke kerken op een keerpunt. *Mens & Maatschappij*, 69, 187-192.
- Wichers, A.J. (1994). Secularisatie in Nederland, 1996-1991. (3): een seculier commentaar. *Mens & Maatschappij*, 69, 198-202.